

1. SOCIOLOGIE JAKO PRODUKT KRIZE

1. 1. PROBLEMATIČNOST POJMU „SPOLEČNOST“
1. 2. TRADIČNÍ A MODERNÍ SPOLEČNOST V KONCEPCÍCH SOCIOLOGIE
1. 3. ZDROJ RADIKÁLNÍ PROMĚNY SPOLEČNOSTI – GENERALIZACE TRHU
1. 4. MODERNÍ SPOLEČNOST JAKO ZDROJ NADĚJÍ I OBAV

Sociologie vzniká jako samostatná disciplína mnohem později než klasické vědní obory, a sice v první polovině 19. století. Sociologická literatura často vysvětluje pozdní vznik oboru poukazem na to, že tato disciplína zkoumá nejsložitější formy existence či pohybu hmoty. Toto tvrzení nelze bohužel dokázat. Přitom je nápadné, že autoři, kteří podobným způsobem argumentují, nejsou zpravidla schopni zkoumat exaktně žádnou z nižších forem pohybu hmoty.

V tomto textu vycházíme z názoru, že sociologie prostě nemohla vzniknout dříve, než vznikly problémy, jimiž se zabývá. Jejich společným jmenovatelem je zhroutil všech kontrolních mechanismů, které regulovaly společnost před nástupem průmyslové revoluce. Společnosti, které byly rozbity v souvislosti s nástupem průmyslové revoluce a doprovodných revolucí politických, budeme nazývat společnostmi tradičními.

Tradiční společnost ztratila schopnost kontrolovat jednání svých členů. Přestal být věrohodný způsob, jakým ospravedlňovala nárok vládců na vládnutí, právě tak jako způsob, kterým zdůvodňovala existující sociální nerovnosti, dokonce i způsob, jímž určovala, co má být považováno za zásluhu a za co mají být udíleny tresty. Jinými slovy, zhroutil se jak systém mocenské legitimacy, tak celý způsob výkladu světa. Byly nahrazeny novými hierarchiemi a novými orientacemi, které charakterizují evropskou a americkou společnost 19. a 20. století, tedy společnosti, jež samy sebe nazvaly moderními.

Pád zpochybněných jistot tradiční společnosti a zrod nejistých nadějí společnosti moderní byly rozhodujícím podnětem ke vzniku sociologie. Sociologie vzniká jako snaha definovat kontrolní mechanismy nové společnosti, které by byly spolehlivější, než se ukázaly být v případě společnosti tradiční. Její zakladatel *A. Comte* se domníval, že tyto mechanismy lze stanovit pozitivně, na základě vědeckého poznání fungování společnosti. Stejnou představu sdílela řada dalších klasiků sociologického myšlení. Ideálem tvůrců sociologie byl takový systém společenského uspořádání, který by byl zároveň stabilnější, než jakým se ukázal být systém tradiční společnosti, zároveň by však zaručoval nesrovnatelně větší možnosti inovací, než jaké umožňovaly a dovolovaly systémy tradiční. Tyto společnosti měly k jakýmkoliv změnám nedůvěřivý postoj, upřednostňovaly tradiční rituály nehybnosti v oblasti moci, výroby i výkladu světa. Moderní společnost naopak legitimizuje neustálou inovaci a činí z permanentní změny neodmyslitelný prvek své reprodukce. Tento radikální obrát přirozeně vyvolal zcela praktický problém: jak usměrňovat změny způsobem, který neohrozí, ale bude posilovat stabilitu společenského řádu?

Sociologie vyjadřuje tuto centrální snahu o skloubení pevného řádu společnosti s neomezenými možnostmi jejího vývoje jako protiklad sociální statiky a sociální dynamiky. Kapitoly věnované sociální statice bývají výčtem institucí, od nichž si sociologové slibují udržení spolehlivé stability. Mezi těmito institucemi se pravidelně uvádí např. rodina, náboženství, stát. Sociální dynamika je oproti tomu popisem žádoucích změn, které mají dokazovat přednosti společnosti moderní oproti společnostem tradičním, vnímaným jako zablokované a nehybné. Skloubit nějakým způsobem sociální statiku a dynamiku tedy znamená vyřešit v teoretické rovině problém kontrolované změny, jenž je hlavním praktickým problémem každé moderní společnosti.

Snaha sociologie sladit ve svém výkladu sociální statiku a sociální dynamiku je tedy mnohem méně spekulativní, než se může na první pohled zdát. Tato snaha je jen teoretickým vyjádřením změn, které oddělily společnost tradiční od moderní a které z pohledu popisné historie mají podobu průmyslové revoluce, tedy bouřlivého procesu, jenž proběhl v průběhu pouhých tří generací ve druhé polovině 18. a první polovině 19. století.

1. 1. PROBLEMATIČNOST POJMU „SPOLEČNOST“

Sociologie bývá definována jako „věda o společnosti“. To je nedorozumění, neboť překlad cizího termínu do mateřštiny není ještě definicí. Hlavní problém podobného způsobu definování sociologie spočívá v tom, že samotný pojem „společnost“ je natolik mlhavý, že umožňuje množství nejrůznějších definic, z nichž mnohé bývají velmi temné. Naším cílem není přidat k nim další, stejně spornou. Užitečnější bude uvědomit si několik elementárních skutečností:

a) Hovoří-li lidé (včetně sociologů) o společnosti, mívají zpravidla na mysli národní stát, ve kterém žijí. I v těch nejobecnějších systémech teoretické sociologie lze zpravidla vystopovat implicitní ztotožňování „společnosti“ s vlastní teoretizujícího sociologa. Hovoří-li sociolog o vazbách udržujících vnitřní integritu společnosti, popisuje pouze v abstraktní rovině funkci mocenských prostředků národního státu. Funkcionální centrum takové společnosti splývá s hlavním městem, její systémové hranice nejsou zdaleka abstraktní povahy, jejich reálným předobrazem jsou hraniční přechody a celnice. Uvědomíme-li si tuto vcelku banální skutečnost, stanou se často srozumitelnějšími mnohé abstraktní formulace o povaze sociálního systému.

b) Úvahy o společnosti automaticky implikují představu společnosti moderní se všemi jejími znaky včetně vysokého stupně industrializace, urbanizace, rozvinuté masové komunikace apod. Hovořit o tradičních, či dokonce archaických formách lidského soužití jako o „společnosti“ může být zavádějící. Lze pochopitelně uvažovat o tom, co mají společného kmenová společenství v povodí Amazonky, antický městský stát, říše Vizigótů, Francie za Jindřicha IV. a současné Norsko. Označíme-li však všechny zmíněné a mnohé další sociální útvary termínem „společnost“, pak riskujeme, že již tímto aktem pojmenování míru jejich společných rysů přeceníme. Pokud si dokážeme uvědomit moderní povahu pojmu „společnost“ užívaného běžně v sociologii, snížíme tím poněkud riziko ahistorických zkreslení.

c) Společnost ve skutečnosti neexistuje. Vyjádřeno přesněji: společnost existuje, jen pokud se lidé chovají, jako kdyby skutečně existovala. Empiricky se však vyskytují pouze jednotliví lidé se svými zájmy a svým konkrétním jednáním. Hovořit o „zájmech společnosti“ či o „tlacích společnosti“ je sice běžné, avšak zavádějící. Antropomorfizace společnosti do podoby bytosti jednajících účelově jako každý jiný jednatel vede k naprosto falešným představám o charakteru společenského dění a zpravidla k velkým zklamáním, co se týče výsledků tohoto dění. Hledáme-li skutečný subjekt „potřeb společnosti“, narážíme zpravidla na zájmy zcela konkrétních okruhů osob, zpravidla těch, kteří o „potřebách společnosti“ hovoří. Kategorie zájmů a potřeb společnosti mají své pevné místo v politické demagogii, sociologie však k nim musí přistupovat velmi obezřetně. Společnost není osoba, a pokud by jí byla, musela by, vzhledem ke své mentalitě, být patrně pod trvalým pěstounským dohledem. Uvědomíme-li si to, nebudeme v pokušení věřit, že „společnost si stanoví vždy jen takové úkoly, které dokáže zvládnout“.

Pokud tedy hovoříme v následujícím textu o „společnosti“, máme vždy na mysli souhrn individuí jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v určitém historickém, prostorovém, kulturním a sociálním kontextu, jehož parametry mohou svým jednáním ovlivňovat jen částečně. Termín „společnost“ je jen fiktivní zkratkou pro vyjádření těchto skutečností.

1. 2. TRADIČNÍ A MODERNÍ SPOLEČNOST

V KONCEPCÍCH SOCIOLOGIE

Radikální proměna celkového charakteru společnosti, zánik tradičních struktur a postupná krystalizace nových, to vše nezůstalo bez vlivu na podobu vznikající sociologie. Prakticky všichni klasikové sociologického myšlení činí osou svých úvah protiklad dvou forem lidského soužití (po případě tří, přičemž prostřední je myšlena jako spojující článek mezi minulostí a přítomností).

A. Comte je zneklidněn pádem všech autorit a ztrátou jakékoliv závazné orientace, tedy procesy, které doprovázely rozklad tradičních společností. I když jejich jistoty byly založeny na teologických vírách a metafyzických omylech, po jejich zpochybnění a překonání je nutno nahradit je systémem vědění, který by měl podobnou orientační a stabilizující funkci. Tento systém již nemůže být iluzorní, jeho tvrzení musí mít evidentnost přírodních věd. Sociologie tuto funkci splní, bude-li schopna formulovat zákony na základě pečlivého studia sociálních skutečností. Lidé disponující tímto poznáním budou schopni zvládat a kontrolovat sociální dění. Přítomné krize jsou důsledkem toho, že se poznání společnosti dosud nedostalo na tuto pozitivní, vědeckou úroveň. Jestliže v prvním stadiu vývoje společnosti uzurpovali moc hlasatelé náboženských dogmat a později filozofové omezující se na nekonstruktivní kritiku starých autorit, pro přítomnost je třeba vyvinout pozitivní systém vědění. Průmyslová společnost bude řízena jednak techniky schopnými optimalizovat výrobu, jednak odborníky na organizování sociálních vztahů – sociology. Pozitivní vědění předávané nevzdělaným masám umožní vylepšovat chod společnosti a vyhnout se přítom ničivým revolucím. Postupně Comte zapracovává do své vize nové společnosti i vědy stále více ceremoniálních a kultovních prvků, veden snahou zvýšit jejich sociální závaznost.

Ještě přímočařeji reflektuje ve svém díle radikální proměnu společnosti *H. Spencer*, když klade společnost průmyslovou proti společnosti vojenské. Vojenská společnost organizovala všechny aktivity (včetně ekonomických) kolem válčení, vedena snahou o ovládnutí nových teritorií a obranu již ovládnutých. Dominantní aktivitou byla válka, celá společnost byla spravována po vzoru armády. Dokonce i náboženství mělo vojenský charakter a věřící byli podrobeni tvrdé disciplíně. Moc vojenských vůdců zasahovala autoritativně i do nejmenších detailů každodenního života. Oproti tomu společnost průmyslová je založena na hodnotách autonomie a osobní svo-

body svých členů. Autorita státu (původně hlavního nástroje vojenské moci) klesá, obchodní a průmyslové aktivity se odpoutávají od vojenské činnosti, také v náboženském životě se prosazuje individualismus. Moderní společnosti se místo na válčení orientují na produkování nových hodnot. Soužití lidí je stále více založeno na dobrovolné kooperaci (smluvním kontraktu), stále méně spočívá na holém donucení. Oproti Comtovi, který realisticky připouštěl významnou úlohu direktivního řízení (vládu technokratů) v průmyslové společnosti, liberál Spencer předpovídá rozhodný pokles významu veřejné autority a spontánní kooperaci lidí sledujících naprosto autonomně své vlastní zájmy.

Podobnou typologii jako Spencer, ovšem se zcela opačným hodnotícím znaménkem, podává *F. Tönnies*. Tradiční pospolitost (*Gemeinschaft*) je stavěna do kontrastu s moderní společností (*Gesellschaft*). Pospolitost je líčena jako sociální útvar spočívající na kladných a spontánních citových vazbách majících svůj původ v rodinném soužití. Intimita osobních vazeb je umožněna malým rozsahem skupin a podobnými zájmy všech jejich členů, kteří kooperují v rámci celku. Oproti tomu společnost vytváří rozsáhlý konglomerát neosobních vazeb, jednotlivci na nich participují vedeni pouze chladnou kalkulací zisku, který je hlavním motivem jejich jednání. Odlišné zájmy je navzájem odcizují, každý chápe druhého jen jako nástroj k dosažení svých vlastních cílů. Tönniesova psychologizující a značně schematická koncepce je zajímavá jednak tím, že v dílčích postřezích čerpá z hlubších děl vlivných historiků (Fustel de Coulanges, Otto von Gierke) a teoretiků práva (Henry Maine), jednak tím, že vyvolala kritické přehodnocení z pozic historické sociologie (Max Weber) i zájem o výzkum skutečné povahy sociálních útvarů pospolitostního typu, tzv. komunit.

Tönniesova typologie dobře ilustruje bipolární vidění společnosti, které lze v modifikovaných podobách nalézt také u dalších sociologů, jako je *C. H. Cooley* (skupiny primární a skupiny sekundární), *H. Becker* (společnosti posvátné a privátní), *R. MacIver* (komunity a asociace), *R. Redfield* (společnost venkovská a městská) a další.

Na podobné polaritě je založeno též *Durkheimovo* rozlišení společností spočívajících na solidaritě mechanické a společností se solidaritou organickou. Mechanická solidarita je vlastní tradičním společnostem, které byly jen nedostatečně centralizovaným konglomerátem menších, navzájem si podobných sociálních útvarů. Při nízké rozvinuté dělbě práce vykonával každý z těchto útvarů všechny činnosti nezbytné pro své přežití. Jejich vnitřní integritu zajišťoval silný tlak kolektivního vědomí, závazné normy působily represivně proti všemu, co ohrožovalo jednotu skupiny. S rozvo-

jem dělby práce dochází ke specializaci a vzájemné odkázanosti útvarů, z nichž se společnost skládá. Jedinec se vymaňuje z tlaků své skupiny, solidarita částí je založena na vzájemné potřebnosti v rámci vyššího celku. Komplexnost nového systému je sice nesporným pokrokem vůči mechanické solidaritě, skrývá však v sobě nebezpečí anomie, tedy stavu, kdy specializace částí není dostatečně vyvažována zpětnou integrací.

Durkheimova koncepce je polemikou s typologií Spencera. Namísto Spencerova individualismu (představa o stálém růstu autonomie jednotlivců v moderní společnosti) staví Durkheim svůj sociologismus (přesvědčení, že jedinec je produktem skupiny a že kooperace jednotlivců musí být vždy zajišťována určitým typem autoritativní organizace – kmenem, korporací, státem).

Všechna zmíněná schémata, která tvoří osu sociologických systémů od vzniku sociologie až do třicátých let našeho století, mají určité společné rysy. Společnost se v jejich pohledu vyvíjí směrem k rostoucí komplexitě, k diferencovanější struktuře, k funkční rozrůzněnosti svých subsystémů. Tento vývoj je doprovázen pronikavými změnami hodnot a postojů i celkové mentality. Jedním z hlavních rysů celé transformace je rostoucí autonomie individuí, která je však hodnocena různě. Jednou je v ní spatřován hlavní obsah pokroku (Spencer), jindy je považována za vítězství egoismu (Tönnies) a hrozbu pro zachování integrity společnosti (Durkheim).

Zájem o bipolární modely společnosti a jejího vývoje postupně opadal v průběhu 20. století v souvislosti s tím, jak se sociologie stávala ahistorickou vědou zaměřenou téměř výhradně na empirické studium dílčích problémů.

V současnosti dochází k určité renesanci globálního pohledu na společnost v jejím vývoji, především v souvislosti s vážnými problémy modernizace zemí třetího světa a také v souvislosti s tíživou ekologickou a energetickou situací, která nutí zamýšlet se nad alternativními způsoby organizace společnosti, nad mírou její skutečné racionality a nad perspektivami jejího dalšího vývoje.

1. 3. ZDROJ RADIKÁLNÍ PROMĚNY SPOLEČNOSTI – GENERALIZACE TRHU

Deskriptivní historický popis průběhu průmyslové revoluce v jednotlivých zemích a v různých průmyslových odvětvích množstvím informací ne-

jednou spíše zakrývá skutečnou podstatu zlomu, který oddělil moderní společnost od tradiční. Stejně tak mnohé koncepce sociologů 19. století jsou spíše poetickým přepisem některých aspektů tohoto přelomu, často navíc idealizujících buď období tradičních společností (Tönnies), anebo naopak éru moderní (Spencer).

Skutečná hranice mezi tradiční a moderní společností je poměrně ostrá a je vyznačena radikální přeměnou instituce trhu. V ekonomickém životě tradičních společností hraje trh podstatně jinou roli než ve společnosti moderní. Úvahy o trhu a směně jako základu každé společnosti jsou proto příliš zjednodušující, zakrývají podstatné změny ve významu směny v různých typech společnosti.

I v nejvyvinutějších tradičních společnostech (tedy prakticky až do převládnutí kapitalismu v 19. století) slouží místní i dálkový obchod pouze ke směně poměrně malé části výrobků. Mimo trh stojí jak část produktů konzumovaných přímo v domácnostech výrobců (ať již v rodině poddaného, na panství vrchnosti, v domě měšťana či v hospodářství kláštera), tak také – což je podstatné – hlavní masa pracovní síly a půda jako dominantní výrobní prostředek těchto agrárních společností. Jednotlivé trhy v nich tvoří izolované ostrůvky ztracené v moři autarkního hospodaření a navzájem propojené jen minimálně. Hra cen jako výraz vztahu nabídky a poptávky zajímá v tradičních společnostech jen úzkou vrstvu finančníků a bankéřů, kteří nemají zpravidla spojení s výrobou. Život převážné masy lidí hospodařících v ekonomicky více či méně soběstačných domácnostech je určován jinými než tržními závislostmi.

Oblast ekonomiky se v tradičních společnostech neustavila jako samostatný systém vydělený ze zbytku společnosti a diktující mu své zákony.

„Velkou transformací“, která tradiční poměry zničila, analyzuje ve stejnojmenné knize *K. Polanyi*. Jádrem přeměny se odehrálo v průběhu jediné generace, přibližně mezi lety 1815 až 1845. Až dosud roztroušené a izolované trhy se přeměnily do podoby komplexního seberegulujícího se tržního systému. Tato proměna transformovala povahu celé lidské společnosti, včetně charakteru její kultury i představ člověka o sobě samém. Vznikla společnost vklíněná bezzbytku do mechanismů své nové ekonomické formy – společnost tržní. Zajišťování živobytí nejen že přestalo být součástí jiných, neekonomických aktivit, stalo se hlavním imperativem diktujícím své potřeby všem ostatním částem sociálního systému.

Naprostou zásadní význam pro generalizaci tržních vztahů měla přeměna práce a půdy ve zboží. S půdou a prací začalo být zacházeno, jako kdyby byly vyprodukovány na prodej. Vznikla nabídka pracovní síly a poptávka po ní,

právě tak jako vznikla nabídka a poptávka po půdě. Spolu s tím vznikla tržní cena pro užívání pracovní síly (mzda) a tržní cena pro užívání půdy (renta). Pro práci i pro půdu byly vytvořeny vlastní trhy fungující naprosto stejně jako trhy zboží produkovaného s jejich pomocí. „Skutečný dosah tohoto kroku si uvědomíme, jen když si vzpomeneme, že práce je pouze jiné označení pro člověka a půda je jen jiný název pro přírodu,“ konstatuje Polanyi.

Trh začal organizovat člověka i přírodu jen jako zvláštní druhy materiálů. Začal je kombinovat s jinými surovinami podle potřeb maximalizace zisku soukromých osob. Vznikl tak velký společenský stroj na zajištění materiálního blahobytu kontrolovaný pouze dvěma lidskými motivy: strachem z hladu na straně jedné a hrabivostí na straně druhé. Strach z hladu se postupně zahalil do podoby konzumních aspirací, hrabivost do podoby podnikatelského profitu. Tajemství společnosti blahobytu je v tom, že žádná nemajetná osoba nemůže uspokojit svoji potřebu najít se, aniž by dříve prodala svoji práci na trhu, a žádné zámožné osobě nemůže být bráněno, aby nenakupovala na nejlacinějším trhu a neprodávala na nejdražším. Strach z hladu u jedněch a hrabivost druhých se staly spolehlivými konstantami k zajištění dynamiky vývoje, garantem pokroku moderní společnosti. Svoboda jako centrální kategorie nové ideologie má svůj zcela prozaický model ve svobodě nemajetných prodávat bez omezení pracovní sílu na trhu a ve svobodě majetných vybírat si mezi trhy ten s nejvyšším ziskem.

Polanyi zkoumá, jak k této zásadní proměně charakteru trhu došlo. Konstatuje, že samotná instituce trhu je prastará, až do 19. století však nikdy v žádné zemi nehrála určující roli v ekonomickém životě, neřídila jeho fungování. Již proto ne, že základním principem tradiční ekonomiky od Aristotela je produkovat pro potřebu vlastní skupiny, nikoliv pro směnu. Tržní směna vedená čistě jen motivem zisku je jak ve starověku, tak ve středověku podezřelá. Trhy v tradiční společnosti fungovaly spíše na okraji ekonomiky, nikoli v jejím centru. Neexistoval systém fluktuujících cen, které by svým pohybem bezprostředně ovlivňovaly život většiny lidí. Půda i práce byly vázány netržními, mocenskými mechanismy, které nedovolovaly kalkulovat s nimi jako s ostatními druhy zboží. To znemožňovalo, aby trh vytvořil komplexní, seberegulující se systém, či aby se vůbec vynořil jako samostatný systém oproštěný od vlivu mocenských závislostí a širších kulturních kontextů. Tempo výroby i rozsah směny byly podřízeny tradici, příkázáním náboženství, potřebám reprezentace ekonomicky nečinné elity, mocenským zájmům absolutistických režimů a rodících se národních států. Výroba a distribuce materiálních statků byla vklíněna do širších sociálních vztahů neekonomického charakteru. Ekonomiky tradičních společností by-

ly jen vedlejšími produkty činností jiných institucí – rodinných, náboženských, kulturních apod.

Je zřejmé, že lidé musejí vždy uspokojovat své materiální potřeby. To ale ještě neznamená, že způsob, jakým je uspokojují, je v každé době osou celého jejich sociálního života. Pouze stoupenci tržního liberalismu a vědeckého komunismu považují tuto historickou výjimku za pravidlo.

Právě proto, že v tržních společnostech neexistuje hospodářství jako oddělený sektor a ekonomický systém je včleněn do širších sociálních vztahů a kulturních souvislostí, musí mít tyto společnosti vypracovány způsoby, jak řídit různé aspekty ekonomického života (např. dělbu práce, disponování půdou, organizaci výroby apod.). Tuto funkci plní v archaických společnostech pečlivě vypracované systémy příbuzenství, v tradičních společnostech systémy stavovských práv a privilegií.

Pro vznik komplexního tržního systému, který je schopen sám se regulovat a je vydělen z mocenských a kulturních souvislostí, bylo podstatné, že velký kapitál akumulovaný v dálkovém obchodu a finančnictví pronikl na místní trhy a propojil se s nimi v jednotný systém. Zároveň přitom vtáhl do svého vlivu pracovní sílu a půdu a vše podřídil mechanismu tvorby cen na základě vztahu nabídky a poptávky.

Kdy a proč k těmto změnám došlo? Polanyi se domnívá, že se tak stalo v důsledku používání nákladných strojů ve výrobě. Stroje, které jsou drahé, nejsou rentabilní, nejsou-li výrobky produkovány ve velkém množství a není-li přísun potřebných surovin plynulý. Pro kupce, kteří financují manu-fakturní a tovární výrobu, to znamená, že všechny faktory výroby musejí být na prodej pro kohokoliv, kdo je ochoten je zaplatit. Není-li tato podmínka splněna, výroba pomocí speciálních strojů je pro podnikatele příliš riskantní, takže vloží svůj kapitál raději do jiného podnikání (nákup půdy, koupě úřadu, financování armády, zámořských výprav apod.). Podobnými způsoby se kapitály až do 18. století rozplývaly ekonomicky neproduktivně. Tato podmínka byla splněna teprve tehdy, když také člověk a příroda byli přeměněni ve zboží (v pracovní sílu a suroviny) stojící kdykoliv a v jakémkoliv množství k dispozici případnému kupci.

Osamostatnění trhu jako samoregulujícího se mechanismu se dělo i v Anglii, klasické zemi liberalismu, s velkým přispěním a za stálého dohledu státu. Stát musel být vybaven mnoha novými orgány a nástroji, měl-li být udržen hladký chod tržního „laissez-faire“. Liberální Anglie 30. až 50. let 19. století učinila mnohou zkušenost s tím, že trh není institucí automatického řešení hospodářských problémů, nýbrž že je něčím, co samo představuje problém a co musí být velmi pracně udržováno v chodu. Vcelku vznikly národ-

ní trhy v důsledku mohutné intervence státní moci, která společnosti vnučila tržní organizaci z důvodů mimoekonomických, čistě mocenských.

Jakmile se ovšem trh stal regulátorem ekonomiky, poznamenalo to celou strukturu společnosti. V rovině ideologie vzniká idea emancipace individuí, která je jen projevem emancipace trhu od zbytku společnosti a tržních šancí od mimoekonomických vlivů. V rovině mocenské praxe dochází k nahrazení stavovského členění společnosti rozdělením na třídy. Také tato proměna je přímým důsledkem emancipace trhu a jeho přetvoření v seberegulující se systém.

Stavovská struktura tradičních společností je podobně jako instituce rozvětveného příbuzenství ve společnostech archaických systémem pozic a privilegií, která spolehlivě regulují všechny aspekty pospolitého života včetně ekonomických. Stavovství (podobně jako kastovníctví) je vlastně zjednodušeným příbuzenstvím ve společnostech, které se staly natolik početné, že si každý jejich člen již zdaleka nemůže pamatovat svá práva a povinnosti vůči všem ostatním členům skupiny, v níž žije. Stavovská příslušnost signalizuje druhým, jaké povinnosti a práva přísluší každému člověku jeho zrozením. Stavovská příslušnost reguluje v neposlední řadě i ekonomické postavení, určuje, jaký nárok má kdo na statky a služby, jež jsou ve společnosti k dispozici.

Třídní příslušnost má zcela jiný význam. Člověk je zařazen do jisté třídy podle toho, co může nabídnout na trhu (kapitál, půdu, pracovní sílu). Příjem členů jednotlivých tříd je stanoven prostřednictvím trhu, jejich pozice a prestiž jsou dány výší jejich příjmu. V případě stavů nemá smysl ptát se, co kdo může nabídnout na trhu. Stav existují právě proto a právě potud, pokud tržní systém nezačne regulovat distribuci privilegií sám. Třídy se formují jako sociální důsledek toho, že ekonomika začala být regulována trhem, osamostatnila se od zbytku společnosti, začala jí diktovat své čistě ekonomické požadavky a vnučila jí svůj rytmus.

Třídy zdaleka nejsou univerzálním historickým jevem. Jejich existence je spjata s existencí tržní společnosti. V jiných společnostech jsou nerovnosti založeny na jiných principech. V antropologické rovině je to dáno tím, že člověk obecně nejedná veden snahou vlastnit materiální statky. Hlavním motivem jednání je zajištění výhodné sociální pozice, co největších práv a sociálních výhod. Materiálním statkům přisuzuje člověk (po nasycení elementárních potřeb) význam jen potud, pokud jejich nabytí slouží těmto cílům. Zajistí-li mu dosažení pozice a výhod kastovní či stavovský systém, nebude se snažit zajistit si je prostřednictvím trhu. Na tomto principu je mimo jiné založeno fungování instituce klientely.

1. 4. MODERNÍ SPOLEČNOST JAKO ZDROJ

NADĚJÍ I OBAV

Často protikladné hodnocení povahy moderní společnosti, jehož jsme svědky v dílech jednotlivých sociologů, je důsledkem ambivalentnosti povahy samotné moderní doby. Určité její rysy dávají za pravdu těm, kdo oslavují modernitu jako dobu emancipace a osvobození člověka, rysy jiné naopak podporují mínění, podle něhož moderní vývoj přináší nebezpečně vysokou míru disciplinace a manipulace s lidmi, s jejich potřebami i s jejich postoji.

V rámci *diskursu osvobození* vystupuje moderní společnost jako prostředí podporující rozvoj nezávislého vědění v oblasti poznání, stejně tak jako požadavky na sebeurčení v oblasti politiky či uvolnění regulací v oblasti hospodářské činnosti. Moderní společnost odbourává strnulé stavovské přežitky, zrovnoprávňuje ženu v rámci rodiny, méně zámožné vrstvy v rámci politiky a etnické i jiné menšiny v rámci moderního státu. Úvádí v platnost lidská a občanská práva a ustavuje instituce pověřené dohledem nad jejich zachováváním.

Naopak *diskurs disciplinace* poukazuje především na skutečnost, že moderní společnosti se zpravidla rozvíjejí na půdorysu centralizovaných národních států, jejichž mocenské mechanismy se ustavily již v rámci tradiční společnosti a jejichž dohlížitelským ambicím propůjčila moderní doba jen modernější technické nástroje. Moderní společnost, bez ohledu na větší či menší stupeň formální demokratizace moci, postupně oslabila či zcela rozbila řadu institucí, které v podmínkách společnosti tradiční dokázaly ochránit místní a skupinové zájmy. Osvobození individuů z tradičních pout tak zároveň znamená jejich vystavení silné a všudypřítomné státní moci, druhou stránkou emancipace se stává zánik významu zprostředkujících rodinných, lokálních, konfesijních a profesních institucí, které dříve dokázaly skupinové zájmy svých členů ochránit.

Zatímco tedy první pohled na moderní společnost zdůrazňuje prvek svobody a dříve nebyvalé rozšíření možností pro individuální volbu, pohled z odlišné perspektivy odhaluje ztrátu dřívějších opor pospolitostního charakteru a poukazuje na řadu podmínek, které vymezují a ohraničují reálný prostor pro svobodnou volbu v moderní společnosti. Svoboda moderního člověka je v této perspektivě „vpletena do soukolí imperativů modernity“, čili jednodušeji: je připuštěna spíše jen tam, kde nebrání, nýbrž podporuje potřeby mocenské a ekonomické reprodukce vysoce komplexní společnosti.

Vnitřně rozporná podoba moderní společnosti tedy připouští dvojí výklad: na jedné straně vyzvedává individuální autonomii, na straně druhé vyžaduje určitá omezení v zájmu koordinace. Sociologie na různých úrovních abstrakce hledá vyváženou polohu obou požadavků. Z jedné strany ji přitom vede obava ze stavu anomie, tedy ze situace, kdy jednostranný důraz na nepodmíněnou individuální autonomii by blokoval možnost koordinované činnosti či dokonce znemožňoval ustavit konsensus ohledně základních hodnot mezilidského soužití. Na straně druhé číhá nebezpečí potlačování individuality v podmínkách totalitního uspořádání společnosti, kdy údajné zájmy celku mají ospravedlnit redukci základních lidských svobod. Jak riziko anomie, tak nebezpečí ustavení totalitních forem moci jsou přitom vázány na podmínky, jež se vytvořily teprve s příchodem moderní společnosti.

Moderní společnost vystupuje jako víceméně jednolitá forma společenského uspořádání právě jen v protikladu ke společnosti či spíše společností tradičním. Tato historická perspektiva, jež byla přítomna v koncepcích řady sociologů klasického období, zakrývá ovšem významné strukturální změny, k nimž došlo v průběhu více než dvě staletí trvajících rozvoje samotné moderní společnosti. Bez přihlédnutí ke zvláštnostem tohoto vývoje jsou mimo jiné obtížně pochopitelné současné diskuse o příchodu společnosti postmoderní. Tyto diskuse, přes veškerou módnost a příznačnou mlhavost, skrývají v sobě určité racionální jádro. Odrážejí současný stav specificky moderního vyrovnávání potřeby individuální svobody a práva na co nejširší volbu na jedné straně s potřebami koordinace aktivit velkého počtu osob ve jménu systémových požadavků vysoce komplexní a centralizované společnosti na straně druhé.

Téměř po celé minulé století probíhá (v různých zemích různým tempem) emancipace stále širších vrstev z pout a omezení tradiční stavovské společnosti a jejich začleňování do systému postupně demokratizované státní moci. Padají stavovské bariéry, ženy jsou uvolňovány ze vztahů závislosti v rámci patriarchální rodiny, rolníci opouštějí malé a uzavřené venkovské komunity. Prudce roste horizontální prostorová mobilita, v nebyvalé míře se uvolňují možnosti mobility vertikální, tedy možnosti sociálního vzestupu (i rizika sociálního sestupu).

Prudké sociální pohyby vyvolávají zároveň s možnostmi emancipace též větší pocit nejistoty. Ten se, po pádu stavovských jistot a při rozvolnění řady tradičních pospolitostních vazeb, daří zvládat především pomocí instituce soukromého majetku. Vlastnictví skýtá svému majiteli pojištění před řadou životních rizik, zajišťuje ho v situaci, kdy nemajetní jsou odkázáni

na víceméně nesystematickou péči charitativního rázu. Právě vlastníci, tedy v podmínkách 19. století téměř výhradně bílí, dospělí muži, hlavy drobných a středních rodinných firem, jsou prvními nositeli reálné občanské plnoprávnosti. Zbytek společnosti hledá v prudkých sociálních pohybech té doby teprve své místo.

Za této situace je potřeba náležitosti, pevného místa ve společnosti, zřetelné sociální identity nutně pociťována velice živě. Prudké pohyby obyvatel, zánik stavovských diferencí, masové soustřeďování obyvatel do měst i neméně masový přesun do zámoří, vykořenění z navykého sociálního kontextu a přesazení do nového sociálního prostředí, to vše podporovalo nejistotu ohledně vlastního osudu i vlastního místa ve společnosti. Odpovědí na tuto potřebu se stalo mimo jiné prudké vzdmutí sociální a národní otázky. Zatímco v prvním případě je sociální identita budována na základě náležitosti k určité sociální třídě, v případě druhém je potřeba náležitosti uspokojována pomocí instituce národního státu.

V sociologii je *sociální otázka* tematizována například v podobě marxismu a zakládá paradigma teorií konfliktu. Člověk nalézá své místo ve společnosti i v dějinách tak, že se definuje v opozici k těm, s nimiž soupeří o nedostatkové zdroje. Velké skupiny s odlišnými zájmy umožňují v principu každému zařadit se na tu či onu stranu v soupeření o spravedlivý podíl na produkovaných statcích a službách. Vědomí odlišnosti zájmů vlastní skupiny od zájmů skupiny druhé umožňuje účastníkům soupeření získat jasné třídní vědomí o své vlastní pozici.

Otázka národní poskytuje jiný způsob nalezení vlastní sociální identity. Umožňuje každému definovat se jako člen určitého národa v opozici k národům ostatním. V rovině sociologické teorie má tento způsob hledání vlastního místa ve společnosti blízkost k teoriím konsensuálním, které důraz kladou na základní hodnotovou shodu, jež dokáže překlenout všechny dílčí protiklady a mobilizovat lidi k dosažení společných zájmů.

Konstrukce moderního národa a konstrukce sociální třídy představují dva pokusy o oživení ducha pospolitosti v podmínkách moderní společnosti, která tím, že tradiční pospolitosti systematicky rozvracela, vystavovala se hrozbě anomie. Zatímco budování *sociální identity* skrze náležitosti k určité sociální třídě probíhalo zdola tlakem neprivilegovaných mas, budování národní identity je řízeno naopak spíše shora a prosazováno za vydatné pomoci vzdělané elity. V obou případech však dochází k nalezení pojítka, jež dokáže novým způsobem propojit široké masy lidí, které byly v procesu emancipace od tradičních omezení zbařeny pocitu náležitosti

k širším sociálně funkčním a společensky respektovaným skupinám (cechy, gildy, stavy, obce, církve apod.).

Začlenění velkých skupin obyvatelstva do nového řádu pozměnilo ovšem jeho podobu. Ať již byly velké skupiny obyvatelstva integrovány na základě své třídní či národní příslušnosti nebo kombinace obojího, liberální představy naprosté autonomie každého individua a jeho plné zodpovědnosti za svůj osud byly vážně narušeny. Většina společnosti, která nemohla při hledání bezpečí a zajištění spoléhat na své soukromé vlastnictví, je nucena hledat pojištění před sociálními riziky v institucích sociálního státu. Oblast politiky se organizuje s nástupem masových politických stran a odborových hnutí. Zároveň se dříve rodinné firmy postupně slévají do stále větších korporací, komplexní formy organizace se tak prosazují i v oblasti produkce.

První fáze vývoje moderní společnosti tak odhalila jeden z hlubokých paradoxů moderní doby: aby mohly být liberální svobody distribuovány v podmínkách demokratizované společnosti skutečně masově, aby tedy mohly být dostupné univerzálně, musely být vytvořeny velké komplexní organizace, jež po technické stránce tuto masovou distribuci zajistily. Jedná se přitom nejen o distribuci zboží a služeb, ale též práva, vzdělání, léčení, policejní ochrany či vojenského bezpečí. Chod velkých komplexních organizací, jež jsou schopny po technické stránce distribuci žádaných statků v populaci zajistit, je však založen na koordinaci činnosti velkého množství lidí, jež je možná jen za cenu určitého omezení jejich svobody.

Tato cena je ospravedlňována poukazem na vyšší účinnost vysoce komplexních institucí: velkovýroba je účinnější než drobná řemeslná výroba, centralizovaná správní činnost je účinnější než administrativa, jež musí brát ohledy na lokální zvláštnosti, vědecká práce soustředěná do velkých institutů je účinnější než činnost izolovaných a špatně vybavených badatelů. Od konce 19. století tak vytlačují komplexně organizované formy činnosti v nejrůznějších oblastech formy méně komplexní a autonomní. Zejména od hospodářské krize třicátých let je pak stále větší část hospodářských i jiných aktivit regulována státem a jeho intervencemi.

Moderní společnost je stále více zaplňována velkými organizacemi, které vytlačují až na samotný okraj funkční významnosti autonomní, navzájem si konkurující jednotlivce. V rovině sociálního rozvrstvení se tento posun projevuje v úpadku počtu i významu staré střední třídy, složené z nezávislých vlastníků, drobných rolníků a příslušníků svobodných profesí, a naopak v prudkém růstu tzv. nové střední třídy, skládající se ze zaměstnanců organizací výrobních i nevýrobních typů. Pojištění této formy

moderní společnosti vůči sociálním rizikům představuje *sociální stát*, jehož význam kulminuje v průběhu padesátých a šedesátých let.

Přibližně od přelomu šedesátých a sedmdesátých let našeho století se množí signály svědčící o rostoucích potížích dosavadního typu zajištění integrace společnosti i nalézání osobní a sociální identity jejích členů. Narůstají především ekonomické, ale též politické, kulturní a sociální potíže sociálního státu. Koncept národa a koncept třídy jako možný základ pro hledání vlastní sociální identity je prakticky ve všech vrstvách zpochybňován. V oblasti ekonomiky nastupuje tvrdá kritika státních zásahů a regulací v kontextu globalizace tržních vztahů, v kulturní oblasti stoupá význam plurality hodnot v kontextu globalizace kulturního společenství. Mnohé technické inovace zpochybňují staré konvence nejen v oblasti výroby, ale též administrativy, v oblasti komunikace, poskytování služeb či způsobů trávení volného času. Sociologie se snaží alespoň některé z těchto tendencí zachytit pomocí kategorií široké škály interpretativních sociologií zaměřených na zkoumání nikoli již velkých funkčně propojených systémů, nýbrž běžné, často nespojitě a mnohdy jen stěží zobecnitelné každodennosti.

Koncem 20. století tak moderní společnost stojí před problémy, jež jsou v mnohém protikladné ústředním problémům konce století devatenáctého. Zatímco tehdy byl aktuální problém masově zakoušeného sociálního vykořenění a hledání kolektivních jistot, nyní naopak sílí volání po zvětšení prostoru pro individuální volbu, po oproštění se od přílišné tíhy organizačních tlaků. V institucionální rovině tomu odpovídá tvrzení o vyšší účinnosti menších, pružnějších a volněji propojených organizací. Na různých úrovních společenského života je patrný odstup od organizovaných praktik, které sice zajišťovaly, avšak až příliš svazovaly a omezovaly členy organizací.

Spory o to, nakolik jsou nové postoje v populaci skutečně rozšířeny, zdaleka nejsou uzavřeny. Zdá se však, že se reálně objevují nové rozměry dalšího možného vývoje. Optimistický diskurs nového rozšiřování individuální autonomie se přitom sráží s kritickým diskursem poukazujícím na rizika hledání nových sociálních identit u znejistělých částí populace.

Optimisté poukazují především na rozšiřující se možnosti nových voleb v podmínkách *globalizace*. Podle jejich názoru návrat k hodnotám čistého individualismu osvobozuje dnešního člověka od tlaků příliš těsně organizovaných systémů, které ho ještě v nedávné minulosti svazovaly. Blízkou budoucnost vidí jako éru konečného naplnění liberálních ideálů, kdy všichni, kdo mají zájem, získají možnost volit si ty, s nimiž chtějí vstupovat

vat do kontraktů, a dokonce ve významnější míře než doposud určovat pravidla těchto kontraktů. Globalizovaná společnost, podle tohoto názoru, poskytuje takové množství struktur možných interakcí, že každý má příležitost vybrat si, v jakém okamžiku a jakým způsobem se na ně napojí.

Pesimisté poukazují na rizika, jež souvisí s krizí dosavadních způsobů pojištění proti sociálním rizikům, tedy především s krizí sociálního státu. V této situaci, podle jejich názoru, opět nutně vynikne problém nerovné distribuce žádaných statků, včetně statků existenčně nezbytných. Ti, kteří zůstanou neúspěšní, budou mít velký problém vybudovat si v rámci nového řádu pevnější sociální identitu. Tím se otevírá cesta demagogickým hnutím nabízejícím recept na novou pospolitost. Ta může mít podobu obnoveného nacionalismu, obnovených třídních antagonismů či podobu historicky zcela novou.

Po dvou stoletích vývoje moderní průmyslové společnosti tak zůstává vývoj stejně obtížně předpověditelný, jako byl při pádu společnosti tradiční. Riziko anomie, tedy radikálního zpochybnění mechanismů regulujících lidské soužití, není zažehnáno o nic více než riziko vzniku nových forem autoritativních režimů, jež je s rizikem anomie ostatně velmi úzce spojeno.